
STIGMATIČNA
PERSONALIZACIJA
SELJAKA

Uvod

Hrvatska je skoro donedavno imala više seoskog nego gradskog stanovništva. Prije 60-ak godina, 1953., imala je 76% seoskog stanovništva, a 1991. 46%. Jedan od rijetkih podataka iz Popisa 2001. koji nam je dostupan zahvaljujući preračunavanju demografa¹ jest broj seoskog pučanstva. Prošle ga je godine bilo 43%. Sadašnja brojčana dominacija gradskog stanovništva nije neočekivani i nepoznati društveno-gospodarski fenomen. Dapače.

Što se tiče seljačkog, poljoprivrednog stanovništva, i njegov je pad očekivan i nužan. Udio seljačke populacije u hrvatskom društvu 1953. iznosio je 56%, a 1991. tek 9%. I to je, na razini brojke, dobra brojka.

Međutim, kad se zna da su ti procesi više bili rezultat nepostojanja sustavne razvojne ruralne i agrarne politike, a mnogo manje pametnog upravljanja hrvatskim razvitkom, onda su posljedice tih inače 'normalnih' procesa posve drukčije nego u susjednim europskim zemljama, s kojima se inače možemo po mnogočemu uspoređivati, jer smo izrasli na sličnim kulturnim i identičnim civilizacijskim temeljima, a nešto manje socijalnim i gospodarskim.

Kad govorimo o 'nesustavnosti' ruralne i agrarne politike u većem dijelu druge polovice 20. stoljeća, onda to s pravom zvuči eufemistički. Naime, i te kako je postojala jasna nakana što i kako sa selom i sa seljakom, samo što ju je danas teško nazvati razvojnom ako razvitku i nehotice pripišemo pozitivni predznak, a tome smo, naravno, skloni.

Ruralni i agrarni egzodus

Dakle, nesumnjivo je da se u hrvatskom slučaju radilo o dva gotovo paralelna procesa, socio-gospodarska, o ruralnom egzodusu i agrarnom egzodusu, i da su oba, osim klasičnih modernizacijskih uzroka, nosili specifičan biljeg socijalističkog ideološkog nasilja.

Činjenica je da je Hrvatska, iako je imala najrazvijeniju industriju u staroj Jugoslaviji, u Drugi svjetski rat ušla kao izrazito poljoprivredna zemlja. Industrija još nije bila toliko jaka da bi omogućavala čak ni »normalno prelijevanje stanovništva« pa je ruralni prostor bio agrarno prenapučen gotovo u svim hrvatskim krajevima. I iz rata se izašlo s pretežito poljoprivrednim stanovništvom i s relativno malom domaćom industrijskom privredom, dodatno stradalom u ratu. Planovi

1 A. Akrap, N. Pokos, D. Živić, rukopis studije *Selo i seoski okoliš u hrvatskoj modernizaciji*, Institut Pilar, 2002.

su, u skladu sa socijalističkim nazorima, predviđali razvitak industrije, naročito teške, i kolektiviziranje ili podruštvovljenje 'svega postojećeg'.

Za poljoprivredu je to značilo nacionalizaciju privatnog sektora, odnosno da se državnim poduzećima povjeri cjelokupna poljoprivredna proizvodnja. To bi i te kako ubrzalo dosizanje željenog ideološkog horizonta – da se »ukinu razlike između sela i grada«, što je u našem slučaju imalo značiti i nestanak razlika između seljaka i radnika. Seljačkom dijelu seoske populacije, najtradicionalnijem, neobrazovanom, socijalno ionako izoliranom, nametnuli su se iznimno nepovoljni uvjeti kao što su bili obvezni otkup, kontrolirane cijene, oduzimanje zemlje različitim postupcima, bilo nasilnom kolektivizacijom, bilo dvjema agrarnim reformama (naročito druga), bilo eksproprijacijom zemlje za javne potrebe, gradnju cesta, aerodroma, industrije i sl. Za seljaka s malo više zemlje govorilo se da je kulak. A to je bila teška optužba, ne samo društvena. Sve do polovice šezdesetih seljak nije smio imati traktor ili neki drugi poljoprivredni stroj. A onda je mogao kupiti polovni.

Drugoj strani, radništvu, nudile su se beneficije koje nisu proizlazile iz rada, uostalom i seljak je radio, već prije svega iz pripadnosti radničkoj klasi. Sve je to pridonosilo urušavanju svih temeljnih sastavnica ugleda koji je nekoć pripadao seljaku. Sami seljaci odustajali su od poljoprivrede na različite načine. Jedan je bio odvrćanje dijela potomaka od bavljenja obiteljskim zanimanjem koje je odjednom izgubilo budućnost.

Valja dodati da su mlade privlačile i druge prednosti gradske i industrijske civilizacije i odvrćale od svega što je nazadno i prokazano kao seosko i seljačko. Konačno, spomenimo i nešto kasnije započet proces masovnijeg školovanja mladih za nepoljoprivredna zanimanja. Naime, za seljačko zanimanje, jedino u nomenklaturi zanimanja, nije potreban ni minimum formalnog obrazovanja. U općem obrazovnom entuzijazmu i ta je činjenica negativno djelovala na socijalni položaj seljaka. Na skali društvenog ugleda seljaci bijahu među najniže svrstanim društvenim slojevima, a i sami su bili i te kako svjesni svojeg lošeg položaja, što je stvaralo snažan deagrarizacijski potisak.² Spomenimo usput da je seljak školujući svoje dijete za nepoljoprivredno zanimanje, ulagao u nepoljoprivredu. Pritom, nije imao ni dječji doplatak, ni stipendiju, ni zdravstveno, ni mirovinsko osiguranje itd.

Opisani odnos prema selu prenio se i izvan politike, dijelom i u znanost. Spomenut ću samo da je među urbanim sociolozima bilo uobičajeno smatrati selo tek skladištem nekvalificirane i neosvijestene radne snage, resursom urbane industrije. A seljak je (a i ostali neseljački došljaci sa sela) u tim pričama uglavnom nužno zlo, loš je u ulozi industrijskog radnika i građanina pa postaje krivac za mnoge nevolje: za prenapučenost gradova, za skupoću gradskih društvenih institucija, za ruralizaciju grada, za komunalnu neurednost.

2 Koliko god da je velika njihova vezanost uz zemlju i obiteljsko naslijeđe, za svoju su djecu priželjkivali u velikom broju nepoljoprivredno zanimanje. U jednom istraživanju provedenom 1988. svega 11% ispitanika poljoprivrednika poželjelo je za svog sina zanimanje poljoprivrednika. Zanimljivo je i to da za svoje kćeri tek njih 4% želi da budu domaćice. (Martić, M.: Percepcija društvenog položaja i »zanimanja« poljoprivrednika. *Sociologija sela*, Zagreb, br. 101-102/1988., str. 340.)

Državni oslonci

Očito je da je oslonac socijalističke države bila industrija i radnička klasa, osobito industrijski radnici – oni su bili elitni segment radničke klase. U svom konceptu modernizacije, iz ideoloških razloga prije svega, iako ne samo zato, u seljačkom sloju oni nisu ni mogli vidjeti oslonac, pa otud i takav odnos. Štoviše, u socijalističkoj hijerarhiji društvenih i gospodarskih oslonaca ni poljoprivreda nije zauzimala osobiti rang, a otkud bi to onda seljaci.

Utopijski karakter koncepta nije se ni pokušalo relativizirati. U zbiljskom životu slijedilo je mnoštvo pojedinačnih odluka da se napusti poljoprivreda.

Što se tada počinje događati sa selom kojem je sve dotad seljaštvo predstavljalo glavni socijalni, demografski i gospodarski oslonac? Ono što se i dogodilo. Ruralni i agrarni egzodus, procesi koje smo spomenuli.

Kako se odlazilo? Koji su bili glavni kanali? U samom početku bila su dva.

1. Mnogim je seljacima odskočnom daskom za socijalni i prostorni pomak prema gradu bilo sudjelovanje u ratu, dakako ako su bili na pobjedničkoj strani. U tom je slučaju taj pomak prema gradu uvijek bio i pomak prema nepoljoprivrednom zaposlenju. Nova vlast, uklonivši dotadašnju vladajuću klasu, a s njom i dobar dio njezinog upravnog aparata, u skladu sa svojom koncepcijom o organizaciji države (koja je pretpostavljala izuzetno široku administrativnu mrežu), trebala je mnogo pouzdanih činovnika. Rekrutirala ih je iz svih slojeva društva. Budući da je seljaka bilo najviše, to su oni bili i u tom sloju izuzetno zastupljeni.³ Njihov nagli odmak od poljoprivrede i sela, gotovo preonoćni socijalni i prostorni skok u posve novi radni i životni prostor, nesumnjivo je djelovao na novu percepciju sela i poljoprivrede (psihološka deagrarizacija).

2. Također su radovi na obnovi i industrijalizaciji tražili brojnu radnu snagu koja se naglo prelijevala iz ruralnih područja; bilo je obilno radnih mjesta.

Ruralni egzodus ne znači normalno prelijevanje stanovništva iz sela u grad, on je masovan i stoga ostavlja deprimirajuće posljedice u seoskoj zajednici. Ta masovnost značajno potresa socijalni i gospodarski život sela i mijenja demografske prilike u selu. »*Načelo odlaska*« postaje glavno životno načelo što marginalizira seosko stanovništvo. Budući da je emigracijski proces selektivan i da ne zahvaća podjednako sve socijalno-demografske strukture stanovništva, on bitno mijenja, i to u kratkom vremenu, socijalnu i demografsku sliku lokalne zajednice. Smanjuje se udio mladih, obrazovanih, poduzetnijih, u početku više odlaze muškarci itd. Nestaje tradicionalna seoska raznolikost.⁴ Selo postaje sve više azil za ostarjele seljake i postaje sinonim za socijalno propadanje.

3 O tome opširnije: Lazić, M.: Statusna konzistencija kao element klasne homogenizacije u socijalizmu. *Sociologija*, Beograd, br. 1/1988., str. 18.

4 Mendras je ovo »izvlačenje« stanovništva nazvao najznačajnijim »oblikom nameta koje društvo i industrijska ekonomija uzimaju od seljačke ekonomije« (Mendras, H.: *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus, 1986., str. 24).

Seljaci-radnici – dvostruka stigmatizacija

U pojedinim ruralnim područjima, zahvaljujući blizini gradova ili, što je rjeđe, decentralizaciji industrije, kasnih šezdesetih javlja se sloj seljaka-radnika. Oni pripadaju obiteljima s prosječno manjim zemljišnim posjedom, bio je to i glavni razlog djelomičnog odlaska iz poljoprivrede. (Jer u to vrijeme rijetko se radi o prethodno školovanom članu seljačke obitelji.) Stigmatizacija dvojno aktivnih dvostruka je: s jedne je strane stigmatiziran kao seljak, a, s druge, kao netko tko nije dovoljno osviješten i nije dobar radnik. Često su ovi dvojno zaposleni tajili da se kod kuće bave poljoprivredom. I doista, ideološki gledano, bila je to vrlo sumnjiva kombinacija. Odsutnost s posla u vrijeme poljoprivrednih radova opravdavala se bolovanjem, što je dodatno umanjivalo njihov radnički ugled. S druge strane, vrlo kasno, najprije u Sloveniji, pojedine tvornice omogućavale su seljacima-radnicima da u vrijeme tih poslova uzimaju godišnji odmor.

Posljedice

Nekoliko je istaknutijih posljedica takva seljačka položaja:

1. Posjed se ne povećava, jer nema dovoljno novaca. Osim toga, tu su i objektivne zapreke, prije svega sustav koji nije omogućavao stvaranje većeg posjeda; postojao je zemljišni maksimum, ali i subjektivne, kao nepoduzetnost, nedovoljna naobrazba, strah od socijalne stigme. Sve to zatvara krug generirajući i faksimilizirajući siromaštvo.
2. Ujednačavale su se sve više gospodarske prilike u selu s obzirom na veličinu posjeda. Time se bitno stišavao ritam socijalne dinamike. Jer, ne treba dokazivati da na jedan način živi i socijalno se ponaša seljak s dva ha i seljak s dva deset ha. Veličina posjeda iznimno je važan kriterij seoske socijalne hijerarhije. Razlike, ako su postojale, generirale su se iz drugih socijalnih i gospodarskih izvora, ali nisu bile osobito istaknute.
3. Ruralna sastavnica hrvatskoga društva sve je više na rubu zanimanja stručne i političke javnosti. Razdijeljena između različitih politikâ, interesâ, pogledâ, upravnih razinâ trajno je ostala polje nedovoljno promišljenih i međusobno neusklađenih i nesukladnih poteza, mjera.
4. Nesustavan odnos prema seoskom, bez oslonca na razrađen razvojni koncept, pridonosi umnažanju razvojnih kontradiktornosti, koje je ionako nemoguće sve izbjeći. U nekim ruralnim krajevima mogućnost kontradiktornosti izbjegnuta je nerazvojem. Iščekujući da im se pomogne da opstanu, stanovnici su otišli kako je tko mogao: neki u grad, a neki na nebo.
5. Hrvatska je već dugo suočena sa svim depopulacijskim osobitostima svojih ruralnih područja, ali nije reagirala na primjereni način. Blizu 90% seoskih naselja bilježi populacijsku regresiju.
6. Prosječna se veličina gospodarstava u razdoblju od Drugoga svjetskog rata neprestano smanjivala, pretežito zbog porasta broja gospodarstava u najnižim posjedovnim kategorijama (do 1 ha) i značajnog smanjenja broja najvećih gospodarstava (5 ha i više). Tome je nesumnjivo kumovala loša agrarna politika, a potom i ukupna socijalna i gospodarska politika. Prometa zemljištem između seljačkih vlasnika gotovo da i nije bilo.

Ako se ovome dodaju problemi imanentni seljačkom poslu i životu, nije teško razumjeti zašto se uz ovo zanimanje relativno lako priljubi društvena i kulturna stigma.

Oblici anomije u kojoj se nalazi ruralni socijalni prostor i seljački svijet različiti su. Za svaki od tih oblika bilo bi važno pronaći nove načine, nove izvore proizvodnje pozitivnog identiteta, individualnog i kolektivnog, kojim bi se izbjegli postojeći stereotipi, što bi sa svoje strane pripomoglo drukčijem pristupu ovom socijalnom sloju i ovom tipu naselja.

Kao posebno indikativan za službeni odnos prema selu i seljaku navest ću primjer službene statistike. Naime, ne samo sociolozima, već i drugim istraživačima i socijalnim praktičarima, vrlo je važna prostorna varijabla, rezidencijalna pripadnost stanovništva; ona je vrlo diskriminativna za mnoge socijalne, gospodarske i demografske pokazatelje.

Selo i grad dva su različita prostora življenja i rada, koji su i udaljeni i bliski, povezani i potrebni jedan drugom, ali svaki na svoj način samosvojni, s vlastitom ekskluzivnošću, bez obzira na koncepte globalizacije i stvarni globalni, unificirajući karakter velikih društvenih procesa.

I što je napravila službena, državna statistička kuća?

Ona je 1981., umjesto da eventualno modernizira kriterije za određivanje što je selo, a što grad, iz popisa izbacila tvrde kriterije i uvela tek normativnu odredbu: »Gradska naselja jesu naselja koja su odgovarajućim pravnim aktom ili dogovorom nadležne društveno-političke zajednice u SR ili SAP, važećim u kritičnom trenutku popisa, utvrđena kao gradska.«⁵ Time sva naselja koja nisu grad, postaju »ostala naselja« te je tako selo nestalo iz službene statistike. Naravno, izgubilo se i seosko stanovništvo i sve ostale seoske činjenice. Seljak se je ranije izgubio. On je već dugo bio individualni poljoprivredni proizvođač, IPP.

I dok se Europa jako trudi da u svakom pogledu revalorizira, uglavnom uspješno, svoju ruralnu periferiju, mi svojoj brišemo čak i ime.⁶ Zanimljivo je spomenuti Belgiju, koja gotovo da i nema sela, ali jako pazi da se termin 'ruralno' ne izgubi, pa se tako govori o ruralnoj industriji, ruralnom turizmu, sve s nadom da će se obnoviti specifičan identitet seoskog. Naime, teritorijalna, prostorna komponenta ruralnog kulturnog identiteta ukazuje na neizostavnost komponente prirodnog okoliša u identifikaciji ruralnih identitetskih obilježja. Od činjenice da je ruralno društvo sve donedavno bilo dominantno poljoprivredno, agrarno, pa prema tome i te kako upućeno na prirodne gospodarske resurse, do toga da je i bitno obilježje ne-radnog života sela upravo neposredna blizina prirode, što nesumnjivo razlikuje uvjete seoskog od gradskog života.

5 Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku, god. 26, br. 245.

6 U Francuskoj vrijedi sljedeća definicija seoskog stanovništva: to su osobe koje žive u općinama s manje od 2.000 stanovnika u glavnom općinskom naselju. I ova je definicija arbitrarna kao što su sve granice koje se postavljaju u definicijama arbitrarne. Međutim, u Francuskoj je spomenuta definicija zadržana jer već dugo vremena osigurava prikupljanje podataka na jedinstven način čime se olakšavaju dugoročne analize. Merlin upozorava da se u međuvremenu mijenjala definicija naselja. Danas je u upotrebi sljedeća definicija samog naselja: to je (danas) skupina kuća smještenih tako da jedna od druge nije udaljena više od 200 m. (Merlin, P.: *Lexode rural*. Travaux et documents. Cahiers, br. 59, Pariz, INED i Presses universitaires de France, 1971., str. 4.)

Zaključak

Socijalistički poredak nije ponudio privlačnu alternativu za seljački i seoski svijet. Danas, desetak godina nakon osamostaljenja i uvođenja demokratskog poretka, očekivane pomake u tom smislu nismo dočekali.

Čini se da i stigmatična personalizacija seljaka, koja se proteže na sav ruralni svijet, a čije sam tek neke sastavnice izdvojila, dijelom podržava još jednu hrvatsku podjelu, pa se tako lani moglo čuti za jedan vrlo brojnan skup kako se dogodio u Splitu, ali nije splitski. Da nije možda skup splitske seoske okolice?

Literatura

- Akrap, A., Pokos, N. i Živić, D. (2002.), Rukopis studije *Selo i seoski okoliš u hrvatskoj modernizaciji*, Institut Ivo Pilar.
- Lazić, M. (1988.), Statusna konzistencija kao element klasne homogenizacije u socijalizmu. *Sociologija*, Beograd, br. 1.
- Martić, M. (1988.), Percepcija društvenog položaja i »zanimanja« poljoprivrednika. *Sociologija sela*, god. 26, br. 3-4 (101-102), str. 333-345.
- Mendras, H. (1986.), *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus.
- Merlin, P. (1971.), L'exode rural. Travaux et documents. *Cahiers*, br. 59, Pariz, INED i Presses universitaires de France.
- Šaopštenje Saveznog zavoda za statistiku, god. 26, br. 245.
- Štambuk, M. (1998.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.